

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК: 316.334.56

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ СТОЛИЦІ: ЗМІНИ УРБАНОНІМІЇ (МЕТОДИ, ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ)

Малес Людмила Володимирівна – докторка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті на матеріалі урбанонімів міста Києва продемонстровано зміни створення та використання символічного простору для утвердження держаної ідеології. Демонструється, що сьогодні створення і зміна урбанонімів відбувається не стихійно, а через громадські ініціативи та адміністративним шляхом. Особливим випадком в процесі декомунізації стало Інтернет-обговорення та голосування за пропозиції перейменування урбанонімів. Підкреслюється, що процес декомунізації актуалізує відродження забутих імен мистецьких діячів, назв місцевості, в назвах вулиць уславлюються нові герої. Таким чином реалізується модерна стратегія «повернення до джерел» та «пантеону героїв». Але найбільший відсоток становлять так звані ліричні урбаноніми (кожна п'ята, а в деяких місцевостях половина від усіх перейменувань). Внаслідок цього відбувається зміна інформативної та ідентифікуючої функції урбанонімів та їхнього ідеологічного значення.

Ключові слова: урбанонімія, декомунізація, символічний простір, політика номінувань, топонімічний пам'ятник.

В статье на материале урбанонимов города Киева продемонстрировано изменения создания и использования символического пространства для утверждения государственной идеологии. Демонстрируется, что сегодня создание и изменение урбанонимов происходит не стихийно, а через общественные инициативы и административным путем. Особым случаем в процессе декоммунизации стало Интернет-обсуждение и голосование за предложения переименования урбанонимов. Подчеркивается, что процесс декоммунизации актуализирует возрождение забытых имен художественных деятелей, местной топонимики, в названиях улиц прославляются новые герои. Таким образом реализуется современная стратегия «возвращения к истокам» и «пантеона героев». Но наибольший процент имеют так называемые лирические урбанонимы (каждое пятое, а в некоторых местностях половина от всех переименований). В результате происходит изменение информативной и идентифицирующей функции урбанонимов и их идеологического значения.

Ключевые слова: урбанонимия, декоммунизация, символическое пространство, политика номинований, топонимический памятник.

In the article on the material of urbanonymy of Kiev is demonstrated changes in creating and using of a symbolic space for the approval of the state ideology. It is demonstrated that today the creation and modification urbanonymy are not spontaneously, but by community initiatives and administrative means. During decommunization process the special issues is a Internet discussion and voting for the renaming of the urbanonymies of Kyiv. During decommunization process mostly urbanonyms are made from artist', scientist', military commander' names. Thus new heroes are glorified in the names of streets. A few of new street-names are derived from local place-names. This is like a modern strategy of «back to basics» and «Pantheon of heroes». Almost every fifth (and in some locals more than a half) of all new urbanonyms of Kyiv are so called lyric. This results in a changing informative and identifying the functions of urbanonymy and its ideological function.

Keywords: urbanonymy, decommunization, symbolic space, local toponyms, nomination policy, toponymic monument.

Актуальність теми дослідження процесів декомунізації зумовлена завершенням другого етапу масових перейменувань міст, сіл, районів, вулиць та інших об'єктів, що мають комуністичне походження [1]. З іншого боку події, котрі відбулися та тривають у країні (революція Гідності та АТО), породжують потребу в увічненні та пошануванні пам'яті загиблих, героїв, нових символів та соціальних явищ (волонтерство, добровольчі батальйони). Все це значно активізувало і посилює майже призупинені останнім десятиліттям процеси зміни символічного простору України. Прикуло до неї увагу державних органів, громадськості, наукової спільноти.

Зазвичай питаннями урбанонімії, ширше ономастики, в українській науці займалися перш за все в межах лінгвістичних досліджень (О. Негер, Р. Ляшенко, В. Лучик, О. Тараненко, О. Шульган), менше – історичних (М.Борисенко, О. Мосієнко, М. Махортих) та географічних (О. Гнатюк, А. Домаранський). Нині ж пріоритетність галузей знань змінилася на користь історії, що зумовлене процесами декомунізації, де стоїть завдання визначення комуністичного спадку, а також одним із типових шляхів перейменувань – поверненням до історичних назв [2; 3].

Та в будь-якому випадку, участь соціології у цій проблемній царині ще надзвичайно мала. Можливо до соціології не звертаються тому, що, мовляв, громадська думка уже самим механізмом громадських обговорень враховується. Та, як переконує подальший аналіз, ті ж громадські обговорення, як і логіка формування списків на перейменування та пропозицій нових назв конче потребує соціокультурного аналізу, соціологічного дослідження, соціальної експертизи.

Роль соціологічного дослідження процесів декомунізації незаперечна і з огляду на визнання ролі символічного простору в утвердженні певної ідеології, політичного режиму, його впливу на суспільні процеси (патріотизм, ідентичність тощо), та, з іншого боку, активізацію участі громадськості у цих подіях.

На основі урбанонімії міста Києва отримано досвід побудови масиву, котрий подано у статті «Соціально-політичні зміни ХХ століття на карті сучасної столиці» [4], а отримані таким чином основні характеристики перейменувань у ХХ столітті викладено у публікаціях різних років [5-7]. Проте актуальні події ще раз привернули увагу до цієї теми й породили потребу продовжити дослідження, щоби узагальнити та проаналізувати основні тенденції та наслідки сучасний декомунізаційних процесів. Представлення перших результатів розпочатого дослідницького проекту і стане метою даної статті.

Зміна урбанонімії перших років незалежності стосувалася центральних вулиць. За 1991-96 рр. реалізовано всього два десятка перейменувань, що становило близько 1% від урбанонімії міста. Це була найодіозніша урбанонімія так званого ідеологічного олімпу (Ленін, Кіров, Калінін тощо) [7, с.121-122]. Та ці досить нечисленні перейменування дали відчутний ефект. Був декомунізований, умовно кажучи, Київ-столичний, тобто представницька частина міста, де розташовані адміністративні будівлі, органи влади та, яку відвідують гості столиці (колишній Старокиївський район). Ще кілька важливих вулиць (Червоноармійська, Горького) отримали нові назви, але чинність цих рішень була відтягнута аж до останнього року.

На відміну від перейменувань перших років Незалежності, нині змінами охоплене все місто. Відповідні органи ретельно взялися за прилеглі до історичного центру центральні місцевості, наприклад, Печерськ, а також за віддалені райони. Загалом ситуацій зміни урбанонімії столиці за 2014-2015 рр. було 195. Зокрема у 102 випадках завершено найменування: 48 перейменувань (з них 27 пройшли громадське обговорення); 22 повернення історичних назв; 1 уточнена назва; надано 24 назви новим просторовим об'єктам. Із цих змін лише 39 відбулося на виконання декомунізаційного закону. При цьому проведено громадські обговорення щодо 126 пропозицій нових назв, за результатами яких 4 пропозиції нових назв було відхилено і для цих просторових об'єктів запропоновано інші назви. Також в ході громадського обговорення 3 пропозиції були винесені двічі, вдруге щодо нової локації просторових об'єктів.

Подальший виклад буде базуватися на результатах, отриманих у ході створення та аналізу масиву даних ситуацій зміни урбанонімії міста Києва і процедури громадського обговорення (N=195, суцільне охоплення), а порівняльний аспект відсилатиме до раніш описаного масиву урбанонімії міста Києва [4] із 700 назв міських просторових об'єктів (похибка вибірки не перевищує 5% із довірчою імовірністю 0,95).

Тож окрім масштабності (декомунізація не лише «столиці», а й «міста») іншим позитивним наслідком декомунізації урбанонімії Києва стало зменшення дублюючих назв. Завдяки цьому зник парадокс, коли при доцентровості простору міста, найпотужніші символи як то імена вождів були на периферії, од яких центр був звільнений уже давно і уже встиг забутися майже всім населенням.

Переважно вони утворилися через входження до складу міста у 1988 році кількох поселень. Через це у столиці УРСР в найдальших закутках опинилися творці країни рад (Ленін, Кіров, Горький,

Воровський тощо). Але на той час навряд чи в кого піднялася б рука їх міняти. Тому казус розташування центральних фігур комуністичного пантеону на периферії і логістичні незручності через існування в місті кількох вулиць Кірова, Леніна дотривав аж до сьогодні.

Інститутом національної пам'яті був створений список із 110 київських урбанонімів, котрі підлягають перейменуванню у межах процесу декомунізації. Хоча в список були включені переважно сильно заангажовані урбаноніми, але він не охопив усіх заангажованих у комуністичній ідеології назв, яких станом на кінець минулого століття налічувалося десь п'ята частина. Так постаті військових II Світової війни (Кіквідзе, Ковпака, Кудрі, Ватутіна) не підпадають під визначення декомунізації, їх вшанування обумовлює Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939-1945» № 317-VIII від 09.04.2015 року. Більш того, як ми розуміємо, процес декомунізації не може охопити усіх типів урбанонімів, які, окрім своїх питомих функцій, виконували ідеологічну роль. Адже ідеологічний фльор мало і прославляння індустрії, він пронизував ледь не всі географічні назви (урбаноніми на честь столиці СРСР, міст та просторів РФ, інших республік), не випадковим було поменування на честь лояльних осіб з царини мистецтва та літератури чи соціальних явищ, що збігалися з акцентами радянської політики різних років (робітничих професій, молоді).

Пропозиції та перейменовані у 2014-15рр. урбаноніми можна проаналізувати і щодо їх прив'язки до території, що проявило ще одну тенденцію. На символічній карті міста відбулася в буквальному, хоча в іншому ніж за СРСР сенсі, коренізація. Цьому сприяла зміна радянської урбанонімії, котра зазвичай нехтувала пов'язаністю осіб чи подій із даною місцевістю. Так, мов втілення заклику Миколи Хвильового «Геть від Москви!», різко зменшилася кількість назв, пов'язаних із неукраїнськими теренами, і зазвичай це географія чи героїка РФ. Переважно «коренізація» реалізувалася за рахунок того, що старі ідеологічні назви замінюють на імена місцевих героїв, а також на дорадянські, породжені мікротопонімами, на честь колишніх домовласників, об'єктів релігійного культу. Перше зазвичай стосується більш периферійних територій, наприклад таких місцевостей як Бортничі, Нова дарниця. Друге – переважно історичної частини міста. Хоча в цьому випадку прив'язка до території частіш за все вже неактуальна, приміром, пров. Микільський на Печерську свого часу отримав назву на честь Військового Микільського собору, зруйнованого 1934 року. Тому навіть колись закорінені топоніми нині вже не „прозорі», бо не „говорять» про конкретні особливості місцевості чи мешканок і мешканців, а лиш мають фльор давності чи навіть екзотичності.

Далі перейдемо до однієї з основних процедур здійснення зміни символічного простору Києва і в тому числі його декомунізації, яким стало публічне обговорення і голосування на сайті та через гарячу лінію КМДА.

Як відомо, навіть спеціально організовані опитування через Інтернет вимагають спеціального дизайну дослідження [8]. Вони мають суттєві обмеження щодо репрезентативності та тематики, тож не можуть відображати громадську думку спільноти міста чи всього суспільства. У даному разі ще слід згадати, що, окрім того, що Інтернет-спільнота має зміщені щодо всього населення соціально-демографічні характеристики, можливості голосування були не лише в киянок і киян, а також не виключені можливості штучного створення голосів (через заохочення до певного голосування чи кількаразову реєстрацію однієї особи з різних електронних адрес). Попри це, все ж дане голосування виявляє свої специфічні риси, а в деяких випадках мало вплив на хід перейменувань.

Всі показники публічного обговорення досить сильно взаємопов'язані між собою: голосування «за» чи «проти», кількість коментарів. Але найтісніше корелюють загальна кількість голосів та позитивне голосування (0,96), а ось кількість коментарів ув'язана із протестним голосуванням (0,89). Тобто можна сказати, що переважно люди брали участь у громадському обговоренні з тим, щоби проголосувати «за» якусь пропозицію перейменування, але коли були проти неї, то не обмежувалися лише голосуванням, а й залишали коментарі-пояснення своєї позиції чи варіанти редакції запропонованого до обговорення проекту постанови.

Найближче до нормального розподілу позитивне голосування, маючи кілька викидів дуже потужного, загалом тримається довкола сотні-другої голосів. Лідери позитивного голосування майже збігаються із загалом лідерами голосування. Звідси можна припустити, що люди у більшості голосували, щоби підтримати оновлення символічного простору міста. Це пов'язано перш за все із добровільністю участі в громадському обговоренні та голосуванні, хоча опосередковано може також свідчити про невираженість, пасивність протестних настроїв, котрі, безперечно, є у місті.

Також пропозиції постанов, які набрали найбільшу кількість голосів, стосувалися різних куточків Києва, як центральних, так і віддалених (село Троєщина, Бортничі, Печерськ, частина вул. Інститутської). І мають постати навізамін різних за одіозністю осіб (вождя революції чи загальної назви). Тож увага при

голосуванні зумовлювалася не значимістю декомунізаційного ефекту, тобто одіозністю попередньої назви чи важливістю міського просторового об'єкту, який її мав, а перш за постаттю особи на чию честь пропонувалися нові назви.

Останнє підтверджує і те, що частина лідерів позитивного голосування отримала найбільшу кількість і голосів проти (назви на честь Петра Калнишевського, Героїв Небесної Сотні, Валентина Згуровського, Януша Корчака). Загалом же голосування «проти» досить таки низьке (у середньому майже досягає ста, а в половині випадків не перевищує півсотні голосів). Тим не менш надто вже неоднозначна постать журналіста В'ячеслава Веремія отримала 668 голосів «проти» і лиш 480 «за». Зрештою для цієї вулиці була сформована нова пропозиція найменувати на честь Пасхаліна Юрія, у якого вже більше підстав, ніж у В. Веремія, належати до героїв Небесної сотні. Ще одна спірна ситуація пов'язана із пропозицією увічнити пам'ять письменника Віктора Некрасова: 360 осіб проголосували «за» і рівно стільки ж «проти», тож згодом на громадське обговорення була винесена пропозиція назвати бульвар Олексія Давидова на честь композитора Ігоря Шамо. Інші п'ять пропозицій нових назв, які отримали більше голосів «проти», ніж «за», це пропозиції перейменувати певні міські об'єкти на честь Петра Калнишевського 978:1262; Леонія Телятнікова 102:163; Мусліма Магомаєва 106:119; Ігоря Мойсеєва 46:114; Савви Мартиненка 76:114. У кожному разі домінуючі аргументи заперечення проти цих осіб різні, але у всіх цих випадках ще остаточного рішення Київської міськради немає.

Найбільш інформативним з матеріалів громадського обговорення стали коментарі та пропозиції редакцій проектів постанов (їх залишали в середньому 30). Вони заслуговують окремого контент-аналітичного та дискурс-аналітичного досліджень, але загалом можна сказати, що майже всі обговорення отримували коментарі із запереченням необхідності процесу перейменувань як такого, часто трапляються пропозиції відновити історичну (іншу) назву, також аргументи «за» і «проти» самої нової назви (постаті), доречності місця та інших обставин. Тож вони дають виконавчим органам багато корисної інформації для оптимізації процесу перейменувань.

Далі зупинимось на змісті реалізованих та ще ні пропозицій перейменувань, що характеризують сучасну політику використання державою символічного простору міста.

Ще три роки тому ми спостерігали завзяте повалення і розбиття «Леніна перед Бесарабкою», по країні ще йде ленінопад, а ще раніш подвійна мораль радянської епохи виливалася в анекдотичне висміювання, перекручення назв. Тепер це мало би застерегти від необачного піддаванню осміянню чи забуттю нині актуальної героїки. Проте, як бачимо із пропозицій перейменувань, винесених на громадське обговорення, авторів проектів постанов не страшить десакарлізація їх героїнь-героїв через буденне вживання.

І ось нині до вище згаданих випадків переважно протестного голосування потрапила пропозиція назвати вулицю Миколи Лебедева на честь пожежника Леоніда Телятнікова. Як свідчать коментарі, немилозвучність прізвища викликала потужне неприйняття: «Або повертаємо історичну назву «Фінська» чи «карельсько-фінська» (не маю під руками точних історичних фактів), або залишаємо без змін. Не хочу щоб моїх дітей «телятниками» обзивали!» [9].

Можливо ці ризики знецінення визначних постатей перекриваються вигодами? Про яку ж вигоду, що компенсує проблемність ре- та неоідеологізації київських просторів, може йти мова? Умовно назвемо її отриманням столичних просторів, перш за все, мовиться про символічний простір, та знаючи рівень його значущості, подальша конвертація тут може бути дуже вигідна.

Певне тому і продовжують з'являтися на просторах міста нові топонімічні пам'ятники. Якщо у радянському Києві близько 40% урбанонімів можна віднести до таких, то у пропозиціях та перейменуваннях 2014-2015 рр. на честь певних осіб зафіксовано 52,5% урбаноніми. У цьому процесі перейменувань сучасна київська влада мов би повторює історію з удільними князівствами, прагнучи всім по шматочку землі уділити.

На основі аналізу всього масиву перейменувань виділяються як поодинокі казуси (пропозиції назвати на честь певної особи то одну, то іншу локацію), так і досить поширені способи «уділення». Останні вже можна віднести до технік, властивих сучасній політиці освоєння символічного простору, інспірованої декомунізацією.

Серед них називання одного міського просторового об'єкту на честь кількох осіб, що досягається двома способами: дробленням цього простору міста на кілька частин та включенням кількох людей у саму назву. Останнє передбачає називання на честь родини, сім'ї, братів – маємо 6 таких пропозицій перейменувань. Перша стратегія відома ще з часів політично вмотивованого перейменування частини вулиці Івана Мазепи на Лаврську. Попри цей негативний досвід, що змінив нумерацію відомих

організацій і має досі скандальний відгомін, дана практика не зникла. А її привабливість породжена прагненням увіковічнити бажані імена на центральних просторах міст та поселень. Зокрема, таким місцевим центром є вулиця Леніна у селищі Бортничі, котру пропонують поділити на дві частини та перейменувати на честь Назарія Яремчука та Євгена Харченка. Депутат Київської міськради Ігор Луценко згадує про ще кілька схожих ситуацій [10].

Дефіцитний столичний символічний простір можна ущільнити ще й іншим чином. Якщо раніш вулиця і прилеглий провулок як правило були названі на честь одної людини, то нині в пропозиціях перейменування їм присвоюють імена різних осіб. Таких випадків у здійсненому та планованому перейменуванні налічується 10, що дозволило увічніти імена вже 20 осіб. І лише в одному випадку, Червоногвардійські вулиця та провулок обидва носитимуть ім'я однієї людини – Гната Хоткевича.

Тим часом на засіданні Третього круглого столу з проблем топонімії та топонімічної політики «Топонімія Києва: вчора, сьогодні, завтра», який відбувся 9 вересня 2011 року в Інституті журналістики КНУ імені Тараса Шевченка відома дослідниця київської урбанонімії, яка працювала у комісії з перейменувань ще з середини минулого століття, Лідія Пономаренко застерегла від перетворення міста на некрополь [11]. Адже переважна більшість урбанонімів на честь конкретних осіб (а не соціальних груп), це не лише мертві люди, а й, за невеликими винятками, мертва пам'ять. Так, Тараса Шевченка знають, мабуть, усі, Лесю Українку чи Богдана Хмельницького теж, а ось інші сотні імен (а персоналізованих урбанонімів у Києві більше 40%) навряд чи впізнавані.

Як зазначалося на початку, перейменування особливо помітні у поселеннях відносно недавно приєднаних до столиці: селище Бортничі, с. Троєщина, с. Жуляни. Кожне з них за всіма правилами радянського часу мали свій «комінтерн», що маркував фізичний простір відповідно до статусу того чи іншого просторового об'єкту. Позаяк типовою для нашого суспільства є доцентрова організація, то і тут центральним об'єктам були присвоєні імена революціонерів першого, далі другого і наступних порядків, що виконувало водночас пропагандистку та вказівну функцію.

Сьогодні, справедливо побоюючись контрверсійності називання на честь політичних чи військових діячів, найчастіше ініціативні групи пропонують на зміну комуністичним максимально аполітичні, так звані ліричні назви. Тож назви на честь Комінтерну, Свердлова, Котовського, інша комуністична урбанонімія переважно замінюється на Лозові, Гречані, Акацієві [12]. Утворюються цілі грона таких так би мовити «фруктово-ягідних» назв, як назвали цей найпопулярніший тип називань Перша заступниця Голови Українського інституту національної пам'яті Аліна Шпак, громадський активіст Олексій Курінний, інші під час дискусії в рамках Днів науки НаУКМА «Декомунізація столиці: проблеми урбанонімії (методологія, методи, перші результати)» 02.02.2016 року. Їх у загальній кількості змін останнього року таки чимало (36 назв, тобто майже кожна п'ята), а у Бортничах та Жулянах таке ліричне називання взагалі домінує (56% та 64% відповідно).

Внаслідок такої масової заміни на однотипну ліричну топонімію, загалом притаманну периферійним районам, у символічному просторі міста асимілювалося саме поселення. Воно втягується до доцентрової орбіти, бо втратило свою урбанонімічно зафіксовану просторову структуру, що сприятиме подальшій дезінтеграції їх місцевих громад.

Варто зазначити і змістовну недолугість деяких таких ліричних новотворів. Відомо, що бортництво не має стосунку ні до пасіки, ні до вуликів, а саме такі назви з'явилися в ході перейменувань у цьому селищі, бо ця технологія бджільництва започаткована Прокоповичем (теж нова назва вулиці – але ще не прийнята) на поч. XIX ст., що й призвело до занепаду бортництва як архаїчної технології.

Загалом «фруктово-ягідна» бідність спектру нових пропозицій породжує нову уніфікацію, що так була характерна для радянської топоніміки. Щоправда тоді вона була зумовлена потребами радянської пропаганди, а також тоталітарним правилом «заборонено все, що не дозволено», що суттєво звужувало сфери з яких можна було брати матеріал для номінування. Тож, якщо за СРСР у кожному поселенні центральна вулиця мала бути імені В. Леніна, то у сучасній Україні маємо ризик скрізь мати по вул. Яблуневій.

Таким чином, ми спробували проаналізувати деякі результати ходу декомунізації столиці. А саме методи, техніки і політики перейменувань назв просторових міських об'єктів. Зокрема, завдяки уже проведеним і ще не завершеним перейменуванням суттєво зменшилася комуністична ідеологічна завантаженість символічного простору міста і не лише в його центрі, а й у віддалених районах. Серед нових пропозицій переважають ліричні чи так звані «фруктово-ягідні», а також на честь певних осіб, часто мілітарного спрямування. Прагнення увічніти на просторах міста щонайбільше героїв у своїх способах реалізації навіть перевершило практики топонімічних пам'ятників з часів тоталітарної доби. Та й за

нейтральними назвами теж, як бачимо, можуть критися контраверзи. Тож переконана, що ретельна експертиза та публічне обговорення важливі у всіх випадках, адже урбанонімія міста має бути перш за все зручною у повсякденному використанні, сприяти розвитку культури міста, а не відчужувати від нього.

Література:

1. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їх символіки» № 317-VIII від 09.04.2015 року / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 26. – С. 219.
2. Teres N. Toponymic Policy and the Problem of Overcoming Totalitarian Legacy in Ukraine / N. Teres // Warsaw East European Review. – 2014. – Vol. 6. – S. 25-34.
3. Махортих М. Київські топоніми як елемент історичної пам'яті про звільнення міста від німецької окупації за доби незалежності (1991–2013) / М. Махортих // Гілея : Збірник наукових праць. Науковий вісник. Історичні науки. – 2014. – Вип.86. – С. 82-87.
4. Малес Л. Соціально-політичні зміни ХХ століття на карті сучасної столиці // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – К. : Фенікс, 2014. – №3. Вип. 24. – С. 21-30.
5. Малес Л. Урбанонімія і державна ідеологія: особливості взаємодії / Л. Малес // Вісник Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 1998. – Вип.6. – С. 21-23.
6. Малес Л. Карта міста: символічний простір управління / Л. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2006. – С. 169-174.
7. Малес Л. Символічні зміни в просторі міста в соціокультурних контекстах ХХ ст. // Грані, 2014. – № 9 (113). – С. 117-122.
8. Сидоров М. Про деякі особливості проведення опитувань у Інтернеті / М. Сидоров // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : Збірник наукових праць. – К. : Логос, 2012. Вип. 16. – 67-76.
9. Обговорення щодо перейменування вулиці Лебедєва Миколи у Дніпровському районі на вулицю Леоніда Телятнікова / КМДА // КМДА. Громадське обговорення проєктів нормативно-правових актів. Режим доступу: <http://projects.kievcity.gov.ua/projects/view.php?P=136>
10. Луценко І. Список вулиць Києва на найближче перейменування / І. Луценко // Українська правда. Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/lutsenko/5429555692900/view_print/
11. Сіденко А., Данильчук Д. В ІЖ відбувся круглий стіл: «Топонімія Києва: вчора, сьогодні, завтра» / Сіденко А., Данильчук Д. // <http://www.univ.kiev.ua/en/news/2818>
12. Рішення Київської міської ради від 8 жовтня 2015 року № 130/2033 «Про перейменування вулиць, провулків у Дарницькому районі» // Хрещатик. — 2015. — № 147 (4743). — 28 жовтня. — С. 3.